

Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI (PHD) ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

*A német árnyaló partikulák szótári ábrázolása
az **aber**, **ja** és **schon** lemmák szócikkein keresztül*

Írta: Kristóf Edit

Debrecen
2004

I. A TÉMAVÁLASZTÁS INDOKAI, AZ ÉRTEKEZÉS CÉLKITŰZÉSEI

A német árnyaló partikulák kutatása csak a hetvenes évek elején, a nyelvészetben bekövetkezett *kommunikatív-pragmatikai* fordulattal kezdődött. A hetvenes évek elejéig, a nyelvtudomány akkori állása szerint az árnyaló partikulákat a nyelvi rendszer fölösleges elemeinek tekintették, mivel nem rendelkeznek saját jelentéssel.

A jelenleg használatos grammatikákban és a partikula szakirodalomban három tulajdonság alapján *háromféle* megközelítésben határozzák meg az árnyaló partikulák fogalmát. Az egyik állásfoglalás szerint az árnyaló partikulák legfőbb tulajdonsága, hogy *nem lehetnek hangsúlyosak*, a másik nézet szerint minden árnyaló partikula közös *szintaktikai* vonása, hogy nem állhatnak a ragozott igealak előtt a mondat legelején, a harmadik nézet szerint pedig a mondatokban kifejtett *árnyaló funkció* a legfontosabb közös tulajdonságuk. Az a tulajdonság, hogy az árnyaló partikulák nem lehetnek hangsúlyosak, a hangsúlyosan is előforduló árnyaló partikulák miatt nem tekinthető a legfőbb tulajdonságnak, az árnyaló funkció a partikulák túlságosan is heterogén összetételű alosztályát jelentené, így szintaktikai tulajdonságuk lehet legfőbb szófaji ismérvük. A szintaktikai tulajdonságukat alapul véve és eltekintve minden más kommunikatív-pragmatikai funkciótól és szemantikai tulajdonságtól, értelmezésben azon nyelvi elemeket tekintem árnyaló partikuláknak, amelyek morfológiailag *ragozhatatlanok*, a német mondat *középmezőjében* helyezkednek el, nem adnak önállóan választ eldöntendő és kiegészítendő kérdésekre, előfordulásuk *mondatfajta*khöz kötött, lehetnek *hangsúlyosak* és *hangsúlytalanok* is, más szófajokban *homonimáik* vannak, valamint egymással *kombinálhatóak*. A következő nyelvi jelek rendelkeznek e tulajdonságokkal: *aber, auch, bloß, denn, doch, eben, einfach, etwa, erst, halt, ja, mal, nur, ruhig, schon, vielleicht* és *wohl*.

Noha ezeket a nyelvi jeleket az elmúlt közel harminc évben számos szempontból vizsgálták, a szakirodalomban még ma is általánosan elterjedt az a nézet, amely szerint az árnyaló partikuláknak csak bizonyos kommunikatív-pragmatikai funkcióik vannak, amelyek segítségével a beszélő az adott megnyilatkozáshoz fűződő szubjektív hozzáállását, érzelmi attitűdjeit fejezi ki.

Miután szófajilag definiáltuk az árnyaló partikulákat, és meghatároztuk kommunikatív funkciójukat, felvetődik a kérdés, hogy van-e olyan *saját* jelentésük, mint a többi szófajnak? Az árnyaló partikulák jelentését a szakirodalomban a két jelentéselmélet, a *jelentésmaximalizmus* és a *jelentésminimalizmus* segítségével modellezték. A jelentésmaximalizmus szerint az árnyaló partikuláknak nincsen lexikális jelentése, az adott

megnyilatkozásban fejtenek ki bizonyos kommunikatív-pragmatikai funkciókat, amelyeket véleményem szerint a jelentésmaximalizmus terminológiájában hibásan *jelentésnek* neveznek és értelmeznek. Ezzel szemben a jelentésminimalizmus Bierwisch kétszintű szemantikáját alapul véve feltételezi, hogy a lexikális jelentés a jelentésábrázolás alulspecifikált alapszintjén jelenik meg, és a teljesebb jelentést tartalmazó második szinten a pragmatikai szabályok hatására különböző jelentéselemekkel gazdagodva eredményezi az adott kontextusbeli jelentést.

Ezek fényében dolgozatomban a következő kérdésekre kerestem a választ:

- (a) *Rendelkeznek-e az árnyaló partikulák önálló, kontextustól független lexikális jelentéssel, és ha igen, akkor ezzel összefüggésben,*
- (b) *hogyan lehet ezt az önálló lexikális jelentést egy német-magyar nagyszótár szócikkeiben ábrázolni?*

Az értekezés jelentéelméleti kérdésfelvetése és ezen kérdésfelvetés lexikográfiai vonatkozásának jogossága azzal magyarázható, hogy a szótárak - függetlenül attól, hogy a forrásnyelv és a célnyelv megegyezik-e vagy eltér egymástól, azaz egy-, vagy kétnyelvű szótárról van-e szó – a szócikkek elkészítésekor még ma is különbséget tesznek saját, önálló jelentéssel rendelkező szófajok, és olyan szófajok között, amelyek jelentése mindig attól az adott kontextustól függ, amelyben előfordulnak. A szótárak főleg azon címszavak szócikkeit tartalmazzák, amelyek rendelkeznek önálló jelentéssel. Az árnyaló partikulák szótárábrázolásának legfőbb akadálya *jelentéelméleti* kutatások hiánya, bár a hetvenes évek óta folyó komplex vizsgálatok ezen a területen is számos eredményt hoztak. Ezért vált különösen fontossá, hogy az árnyaló partikulák új szócikkeinek elkészítésekor a *lexikográfiai szerkesztési elvek* összhangba kerüljenek e nyelvi jelek *szemantikai* tulajdonságaival.

Mivel a német-magyar szótárak a címszóállomány, valamint a szótári adatok összeállításában a német egynyelvű szótárakra támaszkodnak, így az árnyaló partikulák német-magyar szócikkeinek elkészítése során megkerülhetlenné vált azon kérdés megválaszolása is, hogy az egynyelvű szócikkek milyen *jelentéelméleti* alapokon és milyen *lexikográfiai szerkesztési elv* szerint készültek.

II. AZ ÉRTEKEZÉS FELÉPÍTÉSE

Az értekezés két nagy részre tagolódik. Az első részben (1-4 fejezet) vázoló fel a szócikkek elemzéséhez és az árnyaló partikulák új német-magyar szócikkeinek megszerkesztéséhez szükséges jelentéelméleti háttér: definiálom a partikula ill. az árnyaló partikuláknak, mint a

partikulák egyik alosztályának a fogalmát. Mivel sem a jelenleg használatos német nyelvű grammatikákban, sem pedig a partikula szakirodalomban nincs egységes árnyaló partikula fogalom, ezért dolgozatomban meg kellett alkotni egy saját árnyaló partikula fogalmat (1. fejezet). Ezt követően került sor a vizsgálandó kérdések (a és b) megfogalmazásra (2. fejezet). Majd áttekintettem mindazon leírási módszereket, amelyek segítségével a szakirodalomban eddig modellezték az árnyaló partikulák jelentését és mindezen ábrázolási módok közül kiválasztottam és elemeztem az általam legmegfelelőbbnek tartott leírási módszert (3. fejezet). Az elméleti részt az árnyaló partikulák lexikális jelentésének részletes leírása zárja (4. fejezet).

Az értekezés második részét lexikográfiai elemzések és szótárcikkek szerkesztése alkotják: egynyelvű ill. kétnyelvű német-magyar szótárcikkek összehasonlító elemzése, valamint egy korpuszelemzés (5, 6, és 7. fejezet). A korpuszelemzés célja az volt, hogy közvetlen tapasztalatot szerezzek arról, hogy mely ekvivalenseket adják meg a fordítók a német árnyaló partikulák fordítása során. Korpuszként Ödön von Horváth néhány drámáját választottam, s noha az árnyaló partikulákat mindenek előtt a mindennapi beszédhelyzetekben, azon belül is leginkább dialógusokban használják, az írott nyelvben pedig jóval ritkábban fordulnak elő, fordítási megfelelőik, valamint lexikográfiai ábrázolásuk lehetőségeinek vizsgálata céljából mégis az *írott nyelvi dialógusokat* választottam. A korpusz német nyelven 325, magyar fordításban 386 oldalt tett ki. A részterületek eredményeinek elemzését majd összevetését követően megszerkesztettem az árnyaló partikulák német-magyar szótárbeli *mintaszócikkeit* (8. fejezet)

Az értekezés terjedelmi korlátait figyelembe véve csupán három, az általam árnyaló partikulának definiált szófaj elemeinek a részletes lexikográfiai vizsgálatát és e vizsgálatoknak az eredményeit mutathattam be. A vizsgált nyelvi jelek az **aber**, a **ja** és a **schon** voltak. Mivel vitatott, hogy az árnyaló partikulákra eshet –e hangsúly vagy nem, ezért esett választásom az **aber** nyelvi jelre, mert a megnyilatkozásokban csak hangsúlytalanul fordulhat elő, ellentétben a **ja**-val, amely lehet hangsúlyos és hangsúlytalan is. A **schon**-esetében a jelentés-meghatározást és ezzel együtt a lexikográfiai ábrázolást számos homonímája nehezíti meg. A következő szótárak szócikkeinek elemzését végeztem el: **“DUDEN-Deutsches Universalwörterbuch“ (1983), Wahrig “Deutsches Wörterbuch“ (1988), “Handwörterbuch der deutschen Gegenwartssprache“ (1984), “Langenscheidts Grosswörterbuch Deutsch als Fremdsprache“ (1998), Halász “Német-magyar Nagyszótár“ (1986), Halász, Földes és Uzonyi “Német-magyar Nagyszótár“ (1998) és Hessky “Német-magyar Kéziszótár “ (2000).**

III. A DOLGOZATBAN ALKALMAZOTT MÓDSZEREK ISMERTETÉSE

Az egynyelvű és a kétnyelvű német-magyar szótárak szócikkeinek vizsgálatát azonos szempontok szerint végeztem. Az elemzések főbb szempontjai a következők voltak: az árnyaló partikulák szófaji minősítése, a hangsúlyos árnyaló partikulák tárgyalása, a jelentés leírása, a homonimák tárgyalása, a szócikkek szerkezeti felépítése, valamint a szócikkek közös tartalmi és szerkezeti tulajdonságai. Módszertani szempontok nem képezték tárgyát a vizsgálatoknak. Ahhoz, hogy különböző típusú szótárak szócikkeinek összehasonlító elemzését elvégezhessem, olyan szótári adatokat kellett találnom, amelyek használata minden szócikkben, függetlenül a szótár fajtájától, *állandó*. Ilyen szótári adatok a lemma, az etimológiai megjegyzések, a szófaji minősítés, a hangsúlyos előfordulás jelzése, a nyelvtani adatok, a parafrázisok, szinonimák, az antonimák, a pragmatikai jelölések a címszó használatának stílus-, területi- és időbeli minősítésére, a példák, a példák parafrázisai, az irodalmi példák esetén az erre való hivatkozás adatai, valamint a kétnyelvű szócikkekre jellemző adatok, mint a lemma és a példák ekvivalens fordításai, valamint a kollokációk és azok autentikus fordításai.

IV. A VIZSGÁLATOK EREDMÉNYE

Bierwisch kétszintű szemantikája alapján az árnyaló partikulák jelentését egy olyan *absztrakt, modalitást* kifejező *fogalomként* definiálom, amely egy központi, *szemantikai*, és egy periférikus, *pragmatikai* részből áll. A szemantikai részben található az árnyaló partikulák különböző, kontextustól függő jelentésvariánsainak közös, alulspecifikált, *minimális jelentése* ("minimale Bedeutung"), valamint az árnyaló partikulák és homonimáik közös alulspecifikált *átfogó jelentése* ("übergreifende Bedeutung"). Az árnyaló partikulák jelentésének pragmatikai része a *kontextusokban* realizálódik, s ebben a folyamatban két tényezőnek, a *hangsúlyozásnak* és a *mondattípusoknak* van jelentésformáló szerepe. Az árnyaló partikulák adott kontextusbeli jelentését a szemantikai és a pragmatikai jelentésterületek *együttesen* határozzák meg, az adott árnyaló partikula különböző kontextusbeli jelentésvariációi viszont mindig a pragmatikai jelentésterületen végbemenő változások eredményei. A jelentés ily módon történő differenciálásával bizonyítást nyert az a feltételezésem, mely szerint az árnyaló partikulák rendelkeznek önálló jelentéssel.

Az egy-, ill. kétnyelvű német-magyar szócikkek összehasonlító elemzéseinek során a következő eredményekre jutottam: az árnyaló partikulák előfordulási típusait a szótárcikkek más szófaji besorolás alá vonják, a hagyományos szófajokkal *egyenrangúaknak* vagy azok *alosztályának* tekintik őket, sok esetben viszont a szófaji meghatározás teljesen *hiányzik*.

A hangsúlyozhatóság kérdésében Wahrig egynyelvű szótára (1988) képviseli leginkább azt az álláspontot, amely szerint az árnyaló partikulák előfordulásuk során *soha* nem lehetnek hangsúlyosak. A többi szócikk hangsúlyozásra vonatkozó adatai *pontatlan* megfogalmazásuk miatt nem értékelhetőek.

A jelentés meghatározásában az egynyelvű szótárak – eltekintve néhány olyan parafrázistól, amelyben utalnak az árnyaló partikulák mondatfajtákhoz való kötődésére – egységesek: az árnyaló partikulák és homonimáik parafrázisai is a beszélő megnyilatkozásához fűződő érzelmi hozzáállását, valamint az árnyaló partikulák adott szituációban betöltött kommunikatív szerepét írják le, ezért nem *jelentés*-meghatározások, hanem *funkció*-meghatározások. A kétnyelvű német-magyar szócikkekben az árnyaló partikulák ekvivalens fordításai sem jelentés-meghatározások, csupán egy lemma árnyaló partikulaként való előfordulási típusának adott kontextustól függő fordítása. További problémát jelent, hogy a parafrázisok megfogalmazása legtöbbször vagy túl *általános*, vagy csak egy-egy *konkrét* lexikográfiai példára vonatkozik. Az előbbi esetben több, a megnyilatkozásokban különböző szófajhoz tartozó példára is vonatkozhatnak egyidejűleg, mint pl. melléknemekre, rémakiemelő partikulákra, stb. A parafrázisok megfogalmazásának nagyfokú általánossága vagy más esetben konkrét volta ad magyarázatot a szócikkek nagyfokú *szerkezeti* eltéréseire. A parafrázisok megfogalmazása és a lexikográfiai példák száma között egy további összefüggést is megfigyeltem: minél általánosabb a címszó parafrázisa, annál több lexikográfiai példa szolgál a jelentés pontosítására, mint pl. a Wahrig szótárban (1988), vagy Halász, Földes és Uzonyi német-magyar nagyszótárában.

Az egynyelvű és a kétnyelvű német-magyar szócikkek a homonimák tárgyalásában mutattak hasonlóságot.

Az összehasonlító szócikkelemzések végső eredménye, hogy a szócikkek a *jelentésmaximalizmus* jegyében tárgyalják az árnyaló partikulákat. Ezt az eredményt támasztja alá a korpuszanalízis is, mivel az árnyaló partikulák ekvivalens fordításai a magyar mondatokból vagy *hiányoznak*, vagy mindig egy adott *kontextusbeli* jelentést reprezentálnak.

A mintaszócikkek megszerkesztésekor az elvégzett jelentéseméleti vizsgálatok, valamint az összehasonlító szócikkelemzések alapján az alábbi következtetésekre jutottam:

- pontos szófaji besorolás szükséges;

- a jelentés meghatározásánál vagy az árnyaló partikulák minimális jelentését vagy az árnyaló partikulák és homonimáik átfogó jelentését kell megadni, a meghatározás nem tartalmazhat a beszélő szubjektív hozzáállására vonatkozó információt;

- a jelentésminimalizmus jegyében elméletileg két szótári adat (a szófaji meghatározás és a minimális, ill. átfogó jelentés) elegendő a címszavak megfelelő fordításához. Ez viszont annak a veszélyével fenyeget, hogy a meglehetősen elvont jelentésfogalom a nyelvészeti háttérismeretekkel nem rendelkező hétköznapi szótárhasználótól nagyfokú absztraháló képességet kíván. Az árnyaló partikulák jelentésminimalista szótári ábrázolása és a szócikkek adatainak könnyű megérthetősége közötti ellentmondás azzal oldható fel, hogy a szócikkekben a minimális és az átfogó jelentés mellett azokat a mondatfajtákat is meg kell jelölni, amelyekben az árnyaló partikulák használatuk során megjelennek.

- fontos az egyes árnyaló partikulák hangsúlyos előfordulási típusainak egyértelmű jelzése.

Mivel az *aber*, a *ja* és a *schon* mintaszócikkeinek megszerkesztésénél egy egységes szócikkszerkezet kialakítására törekedtem, ezért az összehasonlító szócikkelemzések adatainak összesítését követően elkészítettem egy ún. *elméleti mintaszócikket*, amelyre maradéktalanul leképezhető minden árnyaló partikula lexikográfiai adata. Az elméleti mintaszócikk „+“ vagy „-“ jelzéssel tartalmaz minden lehetséges adatot az árnyaló partikulákról ill. homonimáikról, és egy adott lemma szócikkének megszerkesztésekor csak az arra jellemző adatokat aktiváljuk. Aszerint, hogy az árnyaló partikulák minimális jelentését vagy az árnyaló partikulák és homonimáik átfogó jelentését akarjuk-e ábrázolni, két elméleti mintaszócikk készíthető. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy jelenleg is folynak az árnyaló partikulák jelentésére vonatkozó kutatások, ezért az általam elkészített szócikkek csupán *javaslatok* és a további vizsgálatok fényében *kiegészítésre* szorulnak.

Az elméleti mintaszócikkek a következő lexikográfiai adatokat tartalmazzák:

- *szófaji besorolás*: határozószók, kötőszavak, árnyaló partikulák, melléknevek, rémakiemelő partikulák és interakciós mondatszók;

- *a hangsúlyozhatóság adatai*: “hangsúlyos vagy hangsúlytalan”, “hangsúlyos” és “hangsúlytalan”;

- *nyelvtani adatok*, amelyekhez a mondatfajták (kijelentő mondat, eldöntendő kérdő mondat, kiegészítendő kérdő mondat, retorikai kérdés, felszólító mondat, óhajtó mondat felkiáltó mondat), valamint a következő szintaktikai tulajdonságok tartoznak: “mellérendelt

mondatokban“, „a mondat belsejében“, „a mondat elején“, „önállóan“, „tagadószóval együtt“ és „igekötőként“;

- *a minimális ill. az átfogó jelentés parafrázisai*;
- *a lemma ekvivalens fordítása*, amelyek értelemszerűen csak az árnyaló partikulák homonimáinál jelenik meg;
- *szinonimák*, amelyek kizárólag az árnyaló partikulák homonimáinál jelennek meg, tekintettel a korpuszanalízisben való előfordulási gyakoriságukra;
- *példák és azok ekvivalens fordításai*. Mindig csak egy példát hoztam az adott lemma minden egyes szófaji megjelenési formájánál, amennyiben a lemma különleges szintaktikai tulajdonságát kívántam reprezentálni, úgy azt két vagy annál több példával illusztráltam;
- *állandósult szókapcsolatok*, amely az összehasonlító szótárelemzésekben előforduló kollokációk és frazeológiák együttes elnevezése. Mivel a nyelvészeti alapismeretekkel nem rendelkező hétköznapi szótárhasználó nem tesz különbséget kollokációk és frazeológiák között, ezért nem láttam indokoltnak egy szócikken belül a kétfajta szókapcsolat külön tárgyalását. A mintaszócikkek végén vastagon szedett betűkkel sorom fel őket;
- *pragmatikai adatok*, a címszó használatának stílus-, területi- és időbeli minősítésére.

A mintaszócikkek szerkesztése mindhárom lemma esetén a jelentés meghatározásánál jelentett problémát. Az *aber* esetén az árnyaló partikula és homonimái átfogó jelentése „a megnyilatkozás propozicionális tartalmának váratlan bekövetkezése” a nyelvészeti alapismeretekkel nem rendelkező szótárhasználó számára túlságosan is elvont ahhoz, hogy belőle le tudná vezetni a lemma kötőszói, árnyaló és határozói funkcióit. Ezért döntöttem a minimális jelentés megadása mellett: **[ellentét a beszélő elvárása és a bekövetkezett tényállás között]**. A *ja* esetén az árnyaló partikula és homonimái átfogó jelentésének megadása, és ebből a kontextusbeli előfordulási típusok levezetése a szófaji meghatározás és a mondatfajta jelölésével nem okoz gondot a szótárhasználónak: **[egyértelmű a megnyilatkozás tartalmával]**. A *schon* minimális jelentése is túl elvont az átlag szótárhasználó számára, így az átfogó jelentés megfogalmazása került be a mintaszócikkbe: **[a beszélőnek az adott megnyilatkozás tartalmát korlátozó viszonya]**. A *schon* mintaszócikkének megszerkesztése során azok a mondatok okoztak különös nehézséget, amelyekben a lemmát két- vagy akár háromféleképpen is lehetett értelmezni, pl. árnyaló partikulaként, időhatározóként és rémakiemelő partikulaként. Az ilyen jellegű mondatok értelmezésére és jelzésére a szócikkekben belül új lexikográfiai adat bevezetésére lenne szükség, valamint jelentősen megnőne a szócikk terjedelme. A mintaszócikkekben nem szerepelnek ilyen mondatok, bízom

benne, hogy a szótárhasználó az átfogó jelentés és a mondattípusok alapján el tudja dönteni, hogy az általa fordított megnyilatkozásban a **schon** lemma milyen funkciót tölt be.

Az a célkitűzésem, hogy az árnyaló partikulák szócikkeinek jelentésminimalista ábrázolását az **aber**, a **ja** és a **schon** lemmákon keresztül bemutassam, csak *részben* sikerült: a mintaszócikkek egyfajta *átmenetet* képeznek a jelentésminimalizmus és a jelentésmaximalizmus között. A mondatfajták kötelező jellegű felsorolása miatt az ábrázolás továbbra is maximalista jellegű, de a jelentés differenciálása, valamint vagy a minimális jelentés vagy az átfogó jelentés megfogalmazása és megadása miatt minimalista.

Publikációk:

- 1999: *”Partikeln als Wortklasse – gibt es sie oder gibt es sie nicht?”* In: Balaskó, M. & Kohn, J. (Hg.) A nyelv mint szellemi és gazdasági tőke. A VIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia előadásainak gyűjteményes kiadása. III. kötet. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola: Szombathely, 379-384 [tanulmány]
- 2000: *”Ursula Brausse: Lexikalische Funktionen der Synsemantika. Tübingen: Gunter Narr, 1994, 174 Seiten”* In: Werkstatt, Arbeitspapiere zur germanistischen Sprach- und Literaturwissenschaft, 1/2000, Kossuth Egyetemi Kiadó: Debrecen, 163-166 [recenzió]
- 2003: *”Die lexikographischen Darstellungsmöglichkeiten der deutschen Abtönungspartikeln aus bedeutungsminimalistischem Aspekt”* In: Porta Lingua-2003 Cikkek, tanulmányok a hazai szaknyelvoktatásról és -kutatásról. Lícium-Art: Debrecen, 199-205 [tanulmány]
- 2003: *”Attila Péteri: Abtönungspartikeln im deutsch-ungarischen Sprachvergleich. UNIVERSITAS SCIENTIARUM BUDAPESTINENSIS DE ROLANDO EÖTVÖS NOMINATA DISSERTATIONES PHILOSOPHIAE DOCTORIS, Budapest, 2002, 279 Seiten”* In: Sprachtheorie und germanistische Linguistik. Nodus Publikationen: Münster, Kossuth Egyetemi Kiadó: Debrecen, 95-100 [recenzió]

